

Irena Białas

Strój ludowy ziemi pszczyńskiej – cechą tożsamości regionalnej jej mieszkańców

Studia Artystyczne nr 3, 145-154

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

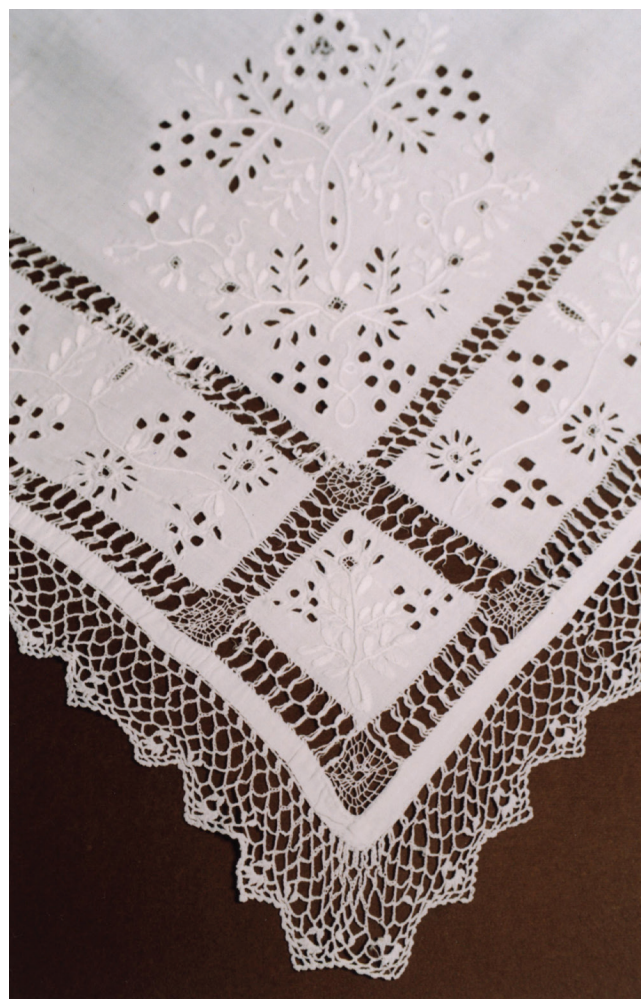
Strój ludowy ziemi pszczyńskiej - cechą tożsamości regionalnej jej mieszkańców

Reprezentacyjna forma ludowego stroju pszczyńskiego ukształtowała się w drugiej połowie XIX wieku, głównie w ostatnich jego dziesięcioleciach, pod wpływem historycznych dziejów regionu oraz panujących w nim warunków gospodarczych i społecznych.

Charakterystyczną cechą stroju ludowego ziemi pszczyńskiej jest to, że dotrwał on do naszych czasów, lecz tylko w wersji kobiecej. Uważa się, że męski strój ludowy został zastąpiony ubiorem miejskim w pierwszej dekadzie XX wieku. W przeciwieństwie do niego, strój kobiecy, ulegając wpływom miejskim, zmieniał się, lecz nie zaniknął. Elementy strojów w wieku XIX wykonywano z tkanin samodziiałowych, domowych płócien czy sukna, miejsce tych tkanin od końca XIX wieku zaczęły stopniowo zajmować tkaniny fabryczne, takie jak cienkie płótna, batysty, wełenki, jedwabie, brokaty, koronki, pasmanterie, maszynowe hafty. Szyto z nich przede wszystkim elementy stroju odświętnego, które wraz z pojawieniem się nowych tkanin i pod wpływem mody miejskiej zmieniały swoją formę. Za reprezentatywny dla ziemi pszczyńskiej uważa się strój występujący w jej centrum, a więc na obszarze obejmującym miejscowości: Miedźna, Grzawa, Zawadka, Góra, Gilowice, Wola, Bieruń Stary, Studzienice, Ćwiklice, natomiast na południe od tych terenów obecne są wpływy stroju cieszyńskiego, na północ zaś – stroju rozbarskiego i krakowskiego.

Ludowy strój pszczyński jest dość dobrze udokumentowany w zbiorach muzealnych np. Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Muzeum Etnograficznego we Wrocławiu, Muzeum Śląskiego w Katowicach, Muzeum w Gliwicach. Najwięcej, bo kilkadziesiąt jego okazów, znajduje się w zbiorach muzeum bytomskiego, są wśród nich elementy stroju kobiecego wykonane w końcu XIX wieku, takie jak: kabotki, czepidla, czepce siatkowe, czepce ślubne, czepczki do chrztu, oplecki, spencery, oraz wykonane i noszone do lat 50. XX wieku jakle, fartuchy, chusty (zob. fot. 1). W zbiorach tego muzeum znajdują się również elementy stroju męskiego, np. żupon, oraz ubiór typu miejskiego noszony przez

mieszkańców pszczyńskich wsi. Strój ten jest opisany w kilku publikacjach¹. Niniejszy tekst dopełnia opis stroju ziemi pszczyńskiej, wskazuje miejscowości, w których stroje te były noszone.

Fot. 1. Narożnik chusty – czepidla, Miedźna, początek XX wieku (źródło: Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fot. T. Szemalikowski)

Strój kobiecy

W drugiej połowie XIX wieku jego elementy wykonywano z białych lub farbowanych, najczęściej na modro, domowych płócien czy tkanin sukiennych. Jego ówczesna odświętna wersja składała się z sukni utworzonej z długiej, szerokiej spódnicy z doszytym do niej niskim haftowanym stanikiem – opleckiem, białej bluzki – kabotka, czepca, chustki nagłownej – łoktuszy, łobrusa, czepidla oraz szerokiego fartucha i spencera. W końcu XIX wieku w stroju pojawiły się jakle szyte z jedwabnych adamaszków lub wełenek, wyparły one stopniowo oplecki i kabotki noszone jednak sporadycznie do końca lat 30. XX wieku. W ten sposób powstała nowsza wersja stroju pszczyńskiego, szyta z aktualnie dostępnych tkanin produkcji fabrycznej, ukształtowana pod wpływem mody miejskiej. Oprócz jakli tworzyły ją: suknia z wysokim opleckiem, biały siatkowy czepiec zakładany pod różne typy chustek wełnianych, fartuchy haftowane

batystowe lub jedwabne, węższe od dawnych (również suknie szyto węższe i krótsze, sięgające do połowy łydek). Obrzędową wersją ubioru był strój ślubny. W pierwszych dziesięcioleciach XX wieku tworzyła go czarna suknia i taka sama jakła, uszyte najczęściej z jedwabnego adamaszku, biały jedwabny fartuch, wełniana „turecka” chusta oraz wieniec ze wstęgami. Codzienna wersja stroju składała się z takich samych elementów jak odświętna, lecz wykonanych z gorszych gatunkowo tkanin, głównie płóciennych, bawełnianych, wełnianych, niezdobionych. W latach 20. i 30. XX wieku noszony był nadal kabotek i wysoki oplecek niezdobiony lub haftowany na wzór krakowski, taka wersja stroju najczęściej funkcjonowała jako strój reprezentacyjny, zakładany z okazji większych świąt kościelnych. Strój pszczyński cechuje długa żywotność, noszony był on bowiem przez najstarsze pokolenie kobiet powszechnie jeszcze w latach 80. XX wieku, co wykazały badania przeprowadzone we wsiach Grzawa, Miedźna, Łąka i Bojszowy. Na obszarze ziemi pszczyńskiej działa od lat 60. minionego wieku wiele zespołów folklorystycznych, każdy z nich komponuje strój, sięgając do tradycji swej miejscowości, tworząc go z zachowanych dawnych elementów, najczęściej z lat 20. i 30. XX wieku, uzupełniając go elementami rekonstruowanymi. Strój pszczyński zachował się najdłużej w miejscowościach leżących najbliżej Pszczyzny, a więc w Miedźnej, Grzawie, Frydku, Międzyrzeczu, Woli, Górze, Bojszowach, Jankowicach, Ćwiklicach, Rudołtowicach, ale też w okolicach Tychów. Na pograniczu pszczyńsko-cieszyńskim, między Strumieniem a Goczłkowicami, widoczne są wpływy stroju cieszyńskiego – zaznaczyły się one w kształcie i zdobnictwie stanika, przypominającego żywotek, na północy występuje w stroju gorset – wierzcheń ze stroju rozbarskiego oraz chustka – purpurka, widoczne są też inspiracje gorsetem krakowskim. Charakterystycznym sposobem zdobienia elementów stroju pszczyńskiego był haft wielobarwny i biały, rozwinięty szczególnie w końcu XIX wieku. Do zdobienia odzieży wykorzystywano różne ściegi (płaski, łańcuszkowy, dziurkowany, wodny), wiele gatunków nici (nić wełniana, bawełniana, jedwabna), cekiny, wśród motywów przeważały ornamenty roślinne o śmiałych zestawieniach kolorystycznych i rozbudowanej kompozycji. Haft kolorowy ręczny lub maszynowy występował na weselnych czepcach, czepeczkach do chrztu, płóciennych zapaskach, wełnianych chustkach, haftem białym natomiast zdobiono płócienne chustki do czepienia, batystowe zapaski, kabotki. Centrum pszczyńskiego haftu białego znajdowało się na wschód od Pszczyzny – w Grzawie i Miedźnej.

Elementy stroju kobiecego

Kabotek – biała bluzka noszona do stroju odświętnego, uszyta z cienkiego płótna lub z batystu, długa do pasa, z przodu otwarta na całej długości, wokół szyi gęsto marszczona i wszyta w niską oszewkę – lemiec. Rękawy kabotka były bufiaste, sięgające do łokci, zakończone również oszewkami – lemieczkami. Lemce jeszcze na początku XX wieku zdobiono czarnym, brązowym lub czerwonym haftem krzyżkowym o motywach geometrycznych, od przełomu XIX i XX stulecia ten typ zdobienia kabotków zaczął zanikać, rozpowszechniło się zdobienie „łokrążelami”, czyli przyszywanymi do końców rękawów szerokimi, marszczonymi mankietami, a wokół szyi zakładanym takim samym szerokim, marszczonym kołnierzem. „Łokrążele” wykonywano z białego płótna ozdobionego najczęściej białym haftem płaskim i dziurkowanym o motywach roślinnych, ich brzegi często wycinano w zęby. Kabotki zdobiono także na naramionkach i wzdłuż jednej krawędzi z przodu – najczęściej haftem o motywach roślinnych, wykonanym ręcznie nicią w kolorze białym, rzadziej niebieskim, czerwonym lub brunatnym, a weselne – haftem w kolorze zielonym. Zapięcie stanowiło związanie tasiemkami pod szyją lub spięcie szpilkami o ozdobnych główkach. Ten typ kabotka najbardziej charakterystyczny i uznawany za modelowy miał swoje odmiany lokalne. Przykładowo w latach 20. XX wieku (okolice Tychów) pojawiły się kabotki szyte na karczku, o szerokich, prostych rękawach ściągniętych nad łokciem przewleczoną wstążką, co powodowało, że dół rękawa, ozdobiony najczęściej maszynowym haftem lub koronką, tworzył postać szerokiej kryzy. Obecnie prawie każdy z licznych zespołów folklorystycznych ma ten element stroju w swoim zestawie. Najczęściej są to białe bluzki z bufiastymi lub prostymi rękawami, sięgającymi do łokcia, ozdobione szeroką kryzą, ściągniętą najczęściej czerwona wstążeczką oraz szerokim, płaskim, lekko marszczonym kołnierzem, wykonanym, podobnie jak kryzy, z białego płótna ozdobionego białym haftem dziurkowanym i płaskim lub rzadziej – z szydełkowej, białej koronki.

Forbótki – koronki, szerokie, marszczone zakładane do kabotka wokół szyi i przyszywane do końców jego rękawów w formie kryzy.

Spencer – kaftan, najczęściej w kolorze czarnym, uszyty z sukna lub cajgu, czyli tkaniny lniano-bawełnianej, podszyty grubą flanelą, noszony w drugiej połowie XIX wieku, na początku kolejnego stulecia stopniowo zastępowany *jakłą*. Zakładano go do stroju odświętnego, *spencer* sukieny był oznaką zamożności. Skrojony do figury, w talii przecięty sięgał do bioder,

z przodu miał lekko założone poły spięte metalową sprzączką przymocowaną do wąskiego paska. Rękawy w spencerze były długie, u dołu wąskie, u góry przechodzące w watowane bufy, kołnierz szalowy. Szyty przez wiejskich krawców.

Kocybajka – kaftan zimowy z tkaniny wełnianej o kroju prostym, sięgający za biodra, zapinany na całej długości wzdłuż rozcięcia z przodu, przy szyi wykończony stojącym lemcem. Kocybajka nie była zdobiona, noszona ją do początku XX wieku.

Jakła – kaftan, pojawił się w stroju pszczyńskim już w końcu XIX wieku, a od początku XX stulecia stopniowo zastępował spencery i kocybajki. Jakła rozpowszechniła się i noszona jest do dnia dzisiejszego. Szyto ją z różnych tkanin produkcji fabrycznej – w zależności od zamożności właścicielek i okoliczności, na którą miała być zakładana. Z sukna, jedwabnych adamaszków, atlasów, tkanin wełnianych czy bawełnianych szyto jakle odświętne, z tkanin płóciennych wykonywano jakle codzienne. W stroju świątecznym zazwyczaj występowały w jednobarwnym, ciemnym kolorze (niebieskim, brązowym, czarnym, zielonym), często takim samym jak kiecka. Jakle cechował krój luźny, prosty, lekko trapezowaty i lekko wcięty w pasie, nie zmienił się on na przestrzeni dziesięcioleci. Zmieniała się jednak ich długość – wydłużając się od bioder do połowy uda. Rękawy jakli są zazwyczaj proste, rozszerzają się ku górze, gdzie tworzą stojącą, płaską sztywną bufkę, sterczącą nieco ponad ramiona. Wokół szyi wykończona jest stójką, której krawędź obszyta jest wąską białą koronką lub lamówką. Zapinana jest z przodu na haftki umieszczone od wewnątrz wzdłuż całej długości rozcięcia. Jakle pszczyńskie cechuje dekoracyjne zdobienie przodu pionowymi zakładkami i drobnymi guziczkami, nieraz licznymi, naszytymi pasowo wzdłuż zapięcia w układzie dekoracyjnym, najczęściej geometrycznym, oraz szerokim pasem koronkowej gipiury, zazwyczaj w tym samym kolorze co jakła, którą obszywano dolną krawędź kaftana. Do jego zdobienia wykorzystywano też pasmanterię naszywaną wzdłuż dolnej krawędzi i końców rękawów. Jakle do niedawna noszone były jeszcze przez najstarsze mieszkanki w niektórych miejscowościach ziemi pszczyńskiej, do dziś stanowią element stroju noszonego przez członkinie zespołów folklorystycznych, zakładanego z okazji świąt kościelnych czy uroczystości świeckich bądź w czasie występów scenicznych.

Kamzela – płaszcz noszony powszechnie w drugiej połowie XIX wieku, zakładany w czasie chłodu, także do pracy w polu. Kamzela szyta była ze zgrzebnego, samodzielowego płótna farbowanego na kolor modry

lub ciemnobrunatny bądź w późniejszych latach z fabrycznej tkaniny lniano-bawełnianej. Miała identyczny krój jak kamzela męska, a więc u góry dopasowana, od bioder do połowy łydek rozszerzona kłozowo, rękawy proste, kołnierz niski, stojący.

Sukienka – sukmana, uszyta z granatowego lub czarnego sukna fabrycznego o takim samym kroju jak kamzela: u góry dopasowana, rozszerzająca się kłozowo od bioder do połowy łydek, rękawy proste, stojący kołnierz. Był to ubiór występujący w końcu XIX wieku, noszony przez zamożne kobiety w dni świąteczne, występował więc rzadko, zachował się tylko w tradycji ustnej. Prawdopodobnie był zdobiony wyłogami przy kołnierzyku i na rękawach.

Kożuch – noszony w XIX wieku, skóra na zewnątrz wyprawiona na żółto, obramowany czarnym futrem baranim.

Łoktusza – duża chusta płócienna, biała, element tradycyjnego stroju. Noszona w drugiej połowie XIX wieku do stroju odświętnego, zarówno w lecie, jak i w zimie. Wykonana z jednej szerokości cienkiego płótna samodzielowego o długości ok. 3 m, złożona wzdłuż, zarzucana na ramiona lub na głowę. Węższe brzegi wykończone były frędzlami, utworzonymi przez wyprucie wątku, dodatkowo zamożniejsze kobiety dłuższe jej brzegi obszywały białymi koronkami. Od końca XIX wieku zastępowana przez chusty wełniane, wykonane z tkaniny fabrycznej.

Łobrus – chusta biała, element tradycyjnego stroju, noszona w drugiej połowie XIX wieku, wykonana z grubego, białego płótna adamaszkowego, tkaniny lnianej lub bawełnianej. Była to chusta duża w kształcie kwadratu, składana w trójkąt. Zakładano ją na głowę lub ramiona; od końca XIX wieku zastępowana stopniowo przez chusty z tkanin produkcji fabrycznej.

Hacka – chusta wykonana z grubej, wełnianej tkaniny fabrycznej w ciemnych kolorach, najczęściej w zielonym lub czarnym, wzorzysta, średniej wielkości. Wzdłuż brzegów wykończona grubymi frędzlami; kwadratowa, składana w trójkąt; zakładana na ramiona, w zimie – na głowę.

Tybetka – chusta produkcji fabrycznej, wykonana z delikatnej tkaniny wełnianej, najczęściej w jasnym kolorze, ozdobiona szerokim szlakiem kolorowych kwiatów; zakładana na głowę.

Chustka jedwabna – nagłowna, wzorzysta, zazwyczaj tworzyła komplet z fartuchem, pojawiła się w stroju pszczyńskim w latach 20. XX wieku.

Szaltuch – chusta wykonana z fabrycznej tkaniny wełnianej gładkiej lub w kratę, noszona na głowie lub na ramionach.

Sztofka – chustka nagłowna wykonana z fabrycznej cieńszej tkaniny wełnianej lub elano-wełnianej, najczęściej w kolorze kremowym, beżowym, zielonym, szarym, czarnym. Często jeden narożnik ozdobiony był haftem kolorowym lub białym, wykonanym maszynowo lub ręcznie, o motywach roślinnych. Dodatkowo *sztofka* zdobiona była jedwabnymi frędzlami, wiązana pod brodą. Popularne nakrycie głowy od lat 30. XX wieku aż do dziś.

Szaltuch turecki – duża, gruba chusta wełniana produkcji fabrycznej, o deseni w postaci arabesek, najczęściej w kolorze zielonkawym, rzadziej żółtocytrynowym lub cynobrowym. Jej posiadanie było oznaką zamożności. Szaltuch turecki miał kształt prostokąta składany był w trójkąt, zakładany na głowę lub na ramiona. Noszono go do stroju odświętnego na najbardziej uroczyste okazje, stanowił też element stroju ślubnego.

Plejt – chusta w kształcie wydłużonego prostokąta, składana na pół wzdłuż dłuższego boku, wykonana z cienkiej jednokolorowej tkaniny wełnianej lub popeliny, najczęściej w kolorze seledynowym, beżowym czy popielatym. Wzdłuż wszystkich krawędzi ozdobiona frędzlami wykonanymi z lacy w tym samym kolorze co chusta. Plejty wykonywano również z czarnego lub zielonego pluszu i zdobiono także frędzlami. Do stroju zimowego zakładano plejty z grubych, ciemnych tkanin wełnianych w kratę. Plejt noszony był do stroju odświętnego, zakładano go na głowę lub na ramiona. Pojawiły się jako element stroju pszczyńskiego w latach 20. XX wieku i występują w nim prawie do dziś, noszone do niedawna przez najstarsze mieszkanki ziemi pszczyńskiej, a obecnie chętnie zakładane przez członkinie zespołów folklorystycznych.

Purpurka – chustka nagłowna, płócienna, w kolorze czerwonym z kwietną kolorową bordiurą drukowaną wzdłuż krawędzi, wiązana w tyle głowy. Noszona do stroju odświętnego w północnych rejonach ziemi pszczyńskiej.

Czepidło, chusta czepcowa, zwana też chustą twardą – to biała chustka nagłowna utworzona z kwadratowego kawałka płótna, rzadziej z batystu, złożona w trójkąt i wiązana z tyłu głowy w ten sposób, że środkowy narożnik spoczywa na plecach, a dwa pozostałe sterczą na boki po obu stronach głowy, dla uzyskania tego efektu chustkę usztywniano krochmalem. Zakładano ją zawsze na czepiec. Jeden, najbardziej widoczny narożnik chusty zdobiono białym, ręcznie wykonanym haftem płaskim i dziurkowanym o bogatym ornamentie roślinnym, podobnie jak krawędzie, które czasem obszywano białą koronką klockową. Czepidło to chusta obrzędowa, zakładana pannie młodej w trakcie oczepin

będących jednym z elementów obrzędu weselnego, następnie noszona przez mężatki do stroju odświętnego. Występowała w stroju pszczyńskim już w latach 80. XIX wieku, swój renesans przeżyła w latach 20. XX wieku. Obecnie wiele zespołów folklorystycznych wykorzystuje czepidło w swoich kostiumach, uważane jest ono bowiem za jeden z charakterystycznych elementów stroju pszczyńskiego. Haft zdobiący dawne czepidła cechował bogaty ornament, co potwierdzają zachowane obiekty muzealne oraz A. i T. Dobrowolscy: „jeden narożnik chusty wypełnia wykonany ręcznie haft biały, w postaci kompozycji rozwiniętej zawsze symetrycznie, w kilku układach np. wzdłuż osi trójkąta przy użyciu giętkiej rozwidlonej na boki gałązki obciążonej po obu bokach listkami i kwiatami lub też rozwiniętych wzdłuż osi abstrakcyjnej symetrycznych układów roślinnych ze sporą np. rozetą, złożoną z mniejszych kwiatów, położoną w centrum, bądź w postaci symetrycznego ornamentu z elementami naprzeciwległych, [...] na chustach oprócz dekoracji centralnej znajdują się jeszcze girlandowe zdobienia biegnące równoległe do jej brzegów, zahaftowana część chusty wycięta jest w dziurkowane zęby, girlandowy ornament bywa też ujęty dwustronnie w mereżki, zastępowane czasem wstawką szydełkową, a dawny szlak ząbków szeroką, szydełkową koronką (okolice Tychów lata 30. XX w.), wszystkie części hafciarskiej dekoracji przedstawiają się jednolicie dzięki użyciu analogicznych motywów, należą do nich listki, o nastrzępionym konturze, formy sercowate i eliptyczne, pełne i dziurkowane róże, jabłka, winogrona, gałązki, rzadziej kłosa zboża”².

Czepiec – nakrycie głowy będące w kulturach tradycyjnych oznaką przynależności do grona kobiet zamężnych. Czepiec noszony w stroju pszczyńskim w drugiej połowie XIX wieku miał formę prostokątnego pudełka, uszytego z białego płótna lub perkalu, wiązano go tasiemką w tyle głowy, do której ściśle przylegał. Na czepiec zawsze zakładano chustkę odpowiednią do okoliczności i pory roku, spod której widoczna była tylko krawędź ścianki czepca opiętej na czole, ten widoczny fragment czepca często zdobiono przez doszywanie paska białej koronki, wykonanej ręcznie szydełkiem. Ten typ zdobienia, znany już w latach 80. XIX wieku, rozwinął się i rozpowszechnił, stając się obowiązującym w stroju odświętnym. Z czasem całe czepce zaczęto wykonywać szydełkiem z białych bawełnianych nici, widoczna część czepca, tzw. czółko, miała postać dekoracyjną, ozdobiona niepowtarzalnymi kompozycjami ażurowych motywów, najczęściej roślinnych, natomiast pozostała część czółka wykonywano z siatki o prostokątnych oczkach. Zwyczaj

Fot. 2. Czepiec siatkowy, Grzawa, początek XX wieku
(źródło: Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fot. T. Szemalikowski)

zakładania czepców do stroju odświętnego dotrwał wraz z najstarszym pokoleniem do połowy XX wieku. Ten element stroju chętnie i często wykorzystywany jest obecnie przez zespoły folklorystyczne. Czepce obrzędowe, a więc weselne, zakładane pannie młodej w obrzędzie oczepin, zdobiono odmiennie, ich denka wykonane z jedwabiu na całej powierzchni wypełniał bogaty barwny haft, wykonany ręcznie, włóczką lub kordonkiem, o motywach roślinnych: w postaci kwiatnych gałązek, trójkwiatów lub czterokwiatów, w kolorach żółtym, czerwonym, różowym, fioletowym, zielonym, zakomponowanych rytmicznie w pasowym układzie pionowym. Do przedniej krawędzi denka doszywano białe, ażurowe, szydełkowe, czółko, a do jego boków kawałki białego cienkiego płótna. Podobnie wykonywano czepeczki zakładane niemowlętom do chrztu, miały one formę okrągłą, szyto je z białego woalu na jedwabnej podszywce, z białego atlasu czy z satyny, obszywano wzdłuż krawędzi koronką lub wstążką, zdobiono barwnym haftem o motywach roślinnych, w postaci kwiatów róży, fuksji, goździków, tulipanów, ukwieconych gałązek oraz perełkami i migotkami (zob. fot. 2–3).

Suknia, kiecka – tworzy ją obficie marszczona w pasie spódnica z przszytym do niej stanikiem zwanym opleckiem, ta forma sukni znana już w XIX wieku dotrwała do dnia dzisiejszego. W ciągu tego czasu zmieniła się jej długość, tkaniny używane do jej wykonania i zdobnictwo. W drugiej połowie XIX wieku suknie szyto z płócien domowych, farbowanych lub z mazelonu, najczęściej w kolorze modrym lub ciemnobrązowym. Były długie i szerokie, z doszytym niskim opleckiem wykonanym zwykle z lepszej tkaniny, najczęściej w innym kolorze, zdobionym haftem. Dolną krawędź sukni dekorowano naszytą galonką, czyli wstążką jedwabną, jednokolorową najczęściej niebieską lub w kolorze sukni tkaną w kwiatne motywy. Od przełomu XIX i XX wieku

Fot. 3. Czepiec ślubny, okolice Pszczyny, XIX/XX wiek
(źródło: Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fot. T. Szemalikowski)

suknie szyto z tkanin wełnianych, produkcji fabrycznej, zazwyczaj w ciemnych kolorach, najczęściej ciemnozielonym, fioletowym, brązowym, granatowym, czarnym, bordowym, z czarnych jedwabi, później z popelin i kretonów, lekkich tkanin bawełnianych. Doszywano do nich oplecki nazywane coraz częściej lajbikami, w tym samym kolorze i na ogół z tej samej tkaniny – stawały się one wyższe i zaprzestano ich zdobienia haftem (zob. fot. 4–5). Na początku XX wieku obszywanie kiecek galonkami wyszło z mody, zaczęto je natomiast zdobić dwoma lub trzema rzędami czarnych aksamitnych lub jedwabnych tasiemek. Zamiast marszczenia układano kiecki w pasie w fałdy lub plisowano, niezbyt jednak suto, również zmianie uległa ich długość, sięgały do połowy łydek. Ze względu na materiał, z jakiego zostały wykonane, nazywano je np. sztofki (uszyte z tkanin wełnianych) czy letniki (z lekkich tkanin bawełnianych).

Fot. 4. Tył oplecka, okolice Pszczyny, koniec XIX wieku
(źródło: Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fot. T. Szemalikowski)

Fot. 5. Przód oplecka z „hoczkami”, okolice Pszczyny, koniec XIX wieku (źródło: Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fot. T. Szemalikowski)

Oplecek – *stanik*, górna część sukni, w drugiej połowie XIX wieku i jeszcze na początku wieku XX był on bardzo niski, uszyty z innej, lepszej gatunkowo tkaniny niż suknia, najczęściej z kolorowych gładkich lub wzorzystych satyn, jedwabi, brokatów czy aksamitów, niekoniecznie w tym samym kolorze co spódnica. Oplecki wykonane z tkanin gładkich zazwyczaj zdobiono ręcznym haftem. Podszywano je grubym płótnem, krawędzie dekorowano naszytą pasmanterią, czasem galonem lub zdobiono je haftem. Przody oplecka zapinano na ozdobne guziczki lub na „hoczki”, czyli dekoracyjne, druciane zapinki połączone łańcuszkiem. Oplecki uszyte z jednobarwnych tkanin, najczęściej zielonych, czerwonych lub niebieskich satyn, zdobiono na plecach i piersiach haftem barwnym o motywach roślinnych, wykonanych nicią jedwabną lub wełnianą. W latach 30. XX wieku noszono jeszcze oplecki, ale już wyższe od dawniejszych, kłotowe, aksamitne, w kolorze kiecki, obszyte kupnym galonem i cekinami, zapinane na guziki. Haft na opleckach wykonany był ręcznie, nicią wełnianą lub kordonkiem jedwabnym, najczęściej ścięciem płaskim, łańcuszkowym, półpełnym, tkanym, wyjątkowo krzyżkowym. Zarówno prosty i surowy w wykonaniu haft włóczkowy, jak i delikatny haft jedwabny, potraktowany jest dekoracyjnie, tworzą go wyłącznie roślinne motywy, symetrycznie ułożone na całej powierzchni, w postaci wici roślinnej z kwiatami, równomiernie zakomponowanych gałązek roślinnych czy kwiatów, takich jak róże, tulipany, listki, wielobarwne, o mocnych barwach silnie skonstrastowanych z przewagą koloru czerwonego, niebieskiego, różowego, żółtego, zielonego.

Lajbik – nazwa używana czasem na określenie niezdobionego oplecka, noszonego tylko pod jaklą, lub wysokiego oplecka wykonanego z tej samej tkaniny co suknia, bez zdobień lub ozdobionego tylko kolorowym stebnem maszynowym czy galonem, zapinany

na guziki. Wysokie oplecki pojawiły się na początku XX wieku.

Spodnia kiecka – halka, uszyta z białego płótna, suto marszczona w pasie, wzdłuż dolnej krawędzi ozdobiona białym haftem ręcznym lub maszynowym, najczęściej dziurkowanym, lub białą maszynową koronką. Noszona – dla nadania sylwetce odpowiedniego kształtu – do stroju odświętnego pod suknię wkładano od trzech do pięciu „spodnic” oraz flanelkę i watówkę, czyli spódnicę pikowaną.

Zapaska, zopaska, fortuch – noszona do stroju codziennego i odświętnego, wtedy nazywana fortuchem.

W ciągu dziesięcioleci zmieniała się jej długość, szerokość, tkaniny, z których była wykonywana, oraz sposób zdobienia. Do początku XX wieku zapaski szyte były z domowego płótna farbowanego na modro, często zdobione białą „koroną”, czyli drukowanym białym ornamentem na brzegu, lub z modrego płótna fabrycznego i zdobione białym haftowanym ornamentem roślinnym. Do stroju odświętnego noszono fartuchy perkalowe białe, modre lub w kolorowe paski czy drobne kwiaty. Noszone wówczas fartuchy były szerokie, zebrane w drobne fałdy wszyte w oszewkę, o długości równej z długością kiecki. W końcu XIX wieku zamożniejsze kobiety szyły fartuchy z tybetu – cienkiej tkaniny wełnianej, najczęściej pastelowej w regularne rzuty drobnych kwiatuśzków, zazwyczaj róż, oraz białe fartuchy „rąbkowe”, uważane za „najwykwintniejsze”, wykonane z batystów lub tiuli, ozdobione białym haftem. Równocześnie noszono fartuchy lniane lub uszyte z tkanin bawełnianych. Na co dzień dość powszechnie zakładano zapaski białe, w wąskie pionowe prążki niebieskie, szare lub różowe, niezdobione lub zdobione haftem zakomponowanym u dołu, a czasem też po bokach (z czasem w miejsce haftów pojawiły się naszycia z różnego rodzaju bort i wstążek). Zmienił się krój zapasek, stały się one węższe i mniej suto marszczone. W latach 20. i 30. XX wieku na zapaskach płóciennych rozpowszechnił się haft biały i barwny w kolorach takich jak róż, błękit, fiolet, żółć, czerwień, ręczny lub maszynowy, o motywach roślinnych. Brzegi fartucha ozdobionego haftem białym często wycinano w zęby, zdobiono dziurkami oraz białym wyszyciem, o rozbudowanym ornamencie roślinnym tworzącym narożne kompozycje roślinne oraz faliste girlandy kwietne wijące się wzdłuż brzegów, także drobne kwiaty np. goździki rozrzucone czasem na całej powierzchni. Na początku XX wieku pojawiły się w stroju odświętnym fartuchy uszyte z jedwabi naturalnych lub sztucznych o kwiecistych barwnych deseniach lub jednobarwne, te malowano lub haftowano w kolorowe kwiaty. Szyto je z jedwab-

nego adamaszku, tafty, żorżety, równe długości kiecki. Do stroju żałobnego zakładano fartuch czarny, do stroju ślubnego biały, a na co dzień płócienny niezdobiony (zob. fot. 6).

Fot. 6. Narożnik fartucha, Miedźna, koniec XIX wieku (źródło: Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fot. M. Pogoda)

Wieniec — zakładany na głowę w dniu ślubu przez pannę młodą oraz jej drużnę, wkładany również przez panny w czasie wielkich świąt i uroczystości jako dopełnienie stroju. Wieniec panny młodej, wykonany ze sztucznych elementów, w kolorze zielonym, ozdobiony drobnymi białymi kwiatkami i zielonymi wstęgami wiązanymi w kokardę przymocowaną z tyłu głowy o długich opadających na plecy końcach, od początku XX wieku zastąpiony został wieńcem mirtowym. Natomiast wieńce panien i druhen wykonane były ze sztucznych kolorowych kwiatów i ozdobione wstęgami.

Wstążki – najczęściej jedwabne, różnej szerokości, ozdabiano nimi strój odświętny i obrzędowy, w końcu XIX wieku używano wstęg gładkich, jednokolorowych, od przełomu XIX i XX wieku – aksamitnych lub jedwabnych tkanych w rzuty lub girlandy kwiatów. Gatunek, szerokość i długość wstęg była oznaką zamożności. Zakładano je do wieńca, wiązano do warkocza, do zapięcia koralu, wtedy ich końce opadały

na plecy, lub w pasie na lemcu fartucha – ta wstążka uzyskała nawet nazwę przeposki, w końcu XIX wieku wiązano ją w kokardę w tyle, później na przodzie lub na boku, jej długie końce opadały wzdłuż fartucha.

Bizuteria – to najczęściej różnego rodzaju paciorki, rzadziej korale zebrane w kilka nitki ozdobione dodatkowo złotym krzyżykiem, noszone przez zamożniejsze kobiety, podobnie jak złote zausznice.

Obuwie – w zależności od zamożności i okazji noszono proste buty z cholewami podobne do męskich, płaskie chodaki skórzane, płytkie trzewiki niesnurowane, niskie półbutki, trzewiki ze sznurowaną cholewką ze skóry lub z sukna, czasem ozdobione barwną stebnówką lub aplikacją, kupowano je w miastach. Od początku XX wieku zaczęto nosić obuwie typu miejskiego. Do butów w końcu XIX wieku noszono wełniane pończochy robione na drutach, najczęściej czerwone lub w kolorowe poprzeczne paseczki, bądź flanelowe w kolorze ceglastym, na początku XX wieku rozpowszechniły się fabryczne pończochy bawełniane (zob. fot. 7).

Fot. 7. Kobiety w strojach odświętnych, Bieruń Stary, 1960 rok (źródło: Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, fot. S. Deptuszewski)

Strój męski

W drugiej połowie XIX wieku jego elementy wykonywane były przez wiejskich krawców z tkanin samodziślnych, które stopniowo zastępowano tkaninami produkcji fabrycznej, w miarę ich dostępności. Ubiór męski tworzyły wówczas biała koszula o kroju poncho podłużnego, spodnie o zwężających się lub prostych nogawkach, kamizelka sukienka zwana bruclekiem, kaftan, długa

płócienna kamzela, sukieny żupon lub płaszcz, kozuch, kapelusz filcowy i słomiany, czapka futrzana, buty z cholewami. W końcu XIX wieku elementy te zaczęły być stopniowo zastępowane przez gotową odzież, oferowaną przez handel miejski, noszoną przez mieszkańców miast. Proces ten rozpoczął się i następował najszybciej we wsiach, w których wpływy miast były największe. Uważa się, że ludowy strój męski noszony na obszarze ziemi pszczyńskiej zaginął w pierwszej dekadzie XX wieku, tak więc określić go można dzisiaj jedynie na podstawie zachowanych i dostępnych nielicznych źródeł, literatury, zabytków muzealnych czy materiałów archiwalnych. Pojedyncze źródła dokumentujące ten strój posiada w swych zbiorach Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, natomiast najpełniejszy jego opis opublikował Stanisław Bronicz w 1954 roku w ramach *Atlasu polskich strojów ludowych*. Ludowy męski strój pszczyński w wersji odświętnej noszony był przez zamożniejszych gospodarzy, najbardziej reprezentatywna jego wersja zachowała się najdłużej w centrum regionu, tj. na obszarze między wsiami Ćwiklice, Zawadka, Wola, Bijasowice, Bieruń Stary, Studzienice, choć ślady jego występowania zarejestrowano również poza tym obszarem. Obecnie strój ten próbuje rekonstruować kilka, spośród kilkunastu ludowych zespołów folklorystycznych, działających obecnie na terenie ziemi pszczyńskiej, m.in. Zespół Regionalny Pszczyzna, Regionalny Zespół Pieśni i Tańca Rudołtowie, Zespół Folklorystyczny Bojszowianie, Zespół Regionalny w Ćwiklicach, Zespół Szarotki z Mościsk, Zespół Pieśni i Tańca Frydkowianie. Zespoły te odtwarzają strój z początku XX wieku. Najczęściej składa się on z granatowych, sukienych spodni wpuszczonych do wysokich butów, granatowej kamizelki, przypominającej brucelik, białej koszuli z wywiniętym kołnierzem i czerwoną chusteczką zawiązaną pod szyją oraz z czarnego kapelusza i czasem granatowego, sukienego płaszcza z pelerynką.

Elementy stroju męskiego

Kapelusz słomiany – wykonany z żytniej słomy, najczęściej własnoręcznie, miał szerokie rondo i płaskie denko, boki główki obszywano kolorową, sukieną wstążką, noszono go w okresie letnim na co dzień, głównie do pracy w polu.

Kapelusz filcowy – noszony do stroju odświętnego, czarny, o prostej główce i rondzie średniej szerokości. W XIX wieku główkę kapelusza obszywano wstęgą, której końce zwisały z tyłu za brzeg ronda. W drugiej połowie XIX wieku kapelusze nowożeńców i drużbów dekorowano „róźdzkami”, tj. bukietkami wykonanymi ze sztucznych kwiatów, i kolorowymi wstęgami o długich końcach zwisających z lewego boku. Przystrojenie

kapelusza pana młodego było w kolorze zielonym i białym, natomiast drużbów w kolorze czerwonym. Na początku XX wieku zwyczaj ten zaniknął w stroju obrzędowym, natomiast praktykowany był w stroju zakładanym z okazji uroczystości dorocznych, jak np. dożynki, święta ludowe itp.

Czapka sukienna – okrągła w kolorze błękitnym lub granatowym, noszona w XIX wieku, później zastąpiona czapką z główką i szerokim rondem, z filcu w kolorze czarnym lub szarym. Zimą zakładano „baraninę” wykonaną z dwóch warstw futer baranich zszytych włosem na zewnątrz, w kolorze czarnym lub brązowym po stronie zewnętrznej, a białym od wewnątrz, miała ona kształt wysokiego stożka. W części północnej i południowo-zachodniej ziemi pszczyńskiej noszona była do początku XX wieku „tchórzówka” – uszyta z futra tchórze i sukna.

Bruclek – kamizelka bez rękawów o różnym kroju – w zależności od czasu i miejsca jej wykonania. W drugiej połowie XIX wieku bruclek występował w stroju powszechnie: jasno granatowy lub czarny, uszyty najczęściej z sukna, krótki do pasa, bez kołnierzyka lub z niskim, stojącym kołnierzykiem, „zapinny” z przodu na jednorzędowo naszyte guziki metalowe. Znane są również formy bardziej dekoracyjne, rozbudowane, z kieszonkami po bokach, z kolorowymi „naszywami” przy guziczkach i dziurkach, z wykładanym kołnierzem i trójkątnymi wyłogami, guziczkami naszytymi w trzy rzędy. W północnej części ziemi pszczyńskiej noszono bruclek uszyty z sukna w kolorze błękitnym później granatowym lub czarnym, dłuższy, o kroju podobnym do występującego w stroju rozbarwionym, komplet z nim stanowił kaftan – kamzołka analogiczny w kroju i zdobieniu, lecz z długimi rękawami.

Kamzołka – kaftan z długimi rękawami, uszyty z czarnego sukna, nieco dłuższy niż bruclek, o wąskim odwijanym kołnierzu, ozdobiony gęsto naszytymi guzikami, noszony przez zamożnych gospodarzy w końcu XIX wieku w okolicach Miedźnej.

Jakła – prosty kaftan o wąskich, długich rękawach, z kołnierzem niskim, stojącym lub odkładanym, zapinany pod szyję na jeden lub dwa rzędy metalowych guzików. Szyty był z flaneli w drobną granatowo-czerwoną kratkę lub z sukna modrego bądź czarnego. Jaklę zakładano pod bruclek, krótsza od niego tworzyła z nim komplet. W północnej części regionu noszono ją do końca lat 30. XX wieku.

Kitlik – kaftan z długimi rękawami, o długości sięgającej do połowy uda, przecięty w pasie, szyty z tkanin bawełnianych, rzadziej wełnianych, zapinany na trzy guziki lub ułożone dwurzędowo. Kitlik noszony był do

początku XX wieku w okolicy Miedźnej jako odzież codzienna, uważany za ubiór pochodzenia miejskiego.

Kamizela – płaszcz noszony powszechnie w drugiej połowie XIX wieku nie tylko przez mężczyzn, lecz także przez kobiety i dzieci. Szyty był z białego, samodziałowego płótna zgrzebnego lub „pacześnego”, w górnej części dopasowany, od bioder rozchodził się kloszowo dzięki klinowym wstawkom po bokach, sięgał do połowy łydek. Miał rękawy proste z mankietami ozdobionymi „wyłożkami” z czarnego lub czerwonego sukna, z boku kieszeń i niski stojący kołnierz zapinany na haftki.

Sukmana – płaszcz o kroju zbliżonym do kamzeli, uszyty z granatowego lub czarnego sukna; zwany też suknią lub kabotem, noszony do końca XIX wieku.

Żupan – żupan, płaszcz z granatowego lub czarnego sukna, z przełomu XIX i XX wieku. Noszony do stroju odświętnego przez zamożniejszych gospodarzy w okolicach Miedźnej, fałdowany w tyle przez poszerzenie kloszowe dolnej części pleców, długi do połowy łydek, w pasie przecięty. Kołnierz w żuponie był wykładany, przechodzący w wyłogi, rękawy z szerokim, wywiniętym mankietem, zapinany na guziki ułożone w paru rzędach otoczone naszytą ozdobą wykonaną z czarnego sznurka, podszyty flanelą.

Płaszcz – płaszcz, długi, prosty, szeroki, z pelerynką sięgającą do pasa, zapinany na pętelkę i kneblik przszyty do sztywnego, wysokiego kołnierza, z rękawami lub tylko otworami na ręce. Płaszcz to najbardziej typowe okrycie męskie od drugiej połowy XIX wieku do początku wieku XX. Wykonywano go z sukna granatowego, od końca XIX wieku z sukna czarnego, zazwyczaj podszyty flanelą, najczęściej w drobną kratkę, rzadziej szyto go z sukna białego, szarego lub ciemnozielonego.

Kożuch – noszony powszechnie zimą, długi i szeroki o kroju kloszowatym, z zachodzącymi połami, szyty ze skór wyprawianych na biało. Czarne futro zdobione było wysokim stojącym kołnierzem. Mankiety i brzeg zapięcia znajdowały się z przodu. Kożuch zapinany był na guziki z pętelkami, czasem zdobiony na szwach żółtymi aplikacjami i kolorowymi „wyszyciami” oraz wokół zapięcia szamerunkiem z rzemyków w kolorze białym lub żółtym, od końca XIX wieku pokrywany czarnym suknem.

Koszula – zawsze biała, płócienna w drugiej połowie XIX wieku. Szyta z domowego płótna lnianego, miała krój poncho podłużnego, rękawy proste bez mankietów, krótkie rozcięcie z przodu, wokół szyi zebrana w drobne fałdy wszyte w lemiec, wiązana przy szyi tasiemką lub wstążką przewleczoną przez dziurki w lemcu. Pod koniec XIX wieku pojawiła się koszula

z długim rozcięciem zapinanym na guziki, z rękawami ujętymi w mankiety, wywiniętym kołnierzem. Koszulę noszono do stroju odświętnego, szyto ją z płócien cienkich, fabrycznych, czasem ozdabiano na mankietach, kołnierzu czy wzdłuż rozcięcia białym lub, rzadziej, kolorowym haftem wypukłym lub dziurkowanym o motywach roślinnych lub geometrycznych. Zakładano do niej chustkę jedwabną lub bawełnianą wiązaną pod szyją; jednokolorową, np. czerwoną zakładali kawalerowie, niebieską starsi mężczyźni, a pan młody do stroju weselnego – zieloną; noszono też chustki w paski lub kratę. Do stroju codziennego ubierano koszulę z grubszych płócien, o kroju poncho podłużnego, bez ozdób, zazwyczaj długą do kolan i wykładaną na spodnie, zwłaszcza w czasie prac polowych.

Spodnie – do końca wieku XIX noszono płócienne „portki” o nogawkach zwężających się ku dołowi, do uszycia ubioru codziennego wykorzystywano zgrzebne, „niefarbowane płótna” domowe, natomiast do stroju świątecznego – białe płótna „pacześne” lub cienkie. W końcu XIX wieku zaczęto nosić „galoty”, czyli spodnie z szerokimi nogawkami, szyte z płótna domowego, bielonego lub z fabrycznych materiałów bawełnianych bądź sukna w kolorze granatowym lub czarnym.

Buty – powszechnie noszono buty skórkowe, czarne z cholewami o różnej wysokości, do stroju odświętnego wykonane z lepszej skóry o wysokich cholewach, pofałdowanych wokół kostki, a z gorszej jakości skóry o krótkich, prostych cholewach zakładano do pracy w polu. Na początku XX wieku weszły w użycie buty sznurowane typu miejskiego, przy obejściu noszono obuwie o spodach drewnianych obite w przedniej części skórą – tzw. pantofle.

¹ Zob. S. BRONICZ: *Strój pszczyński*. Wrocław 1955; A. i T. DOBROWOLSCY: *Strój, haft i koronka w województwie śląskim*. Kraków 1936; B. BAZIELICH: *Śląskie stroje ludowe*. Katowice 1988; K. PIERONKIEWICZ: *Tradycja i współczesność stroju ludowego na Śląsku. Strój pszczyński*. „Śląskie Prace Etnograficzne”. T. 1. Katowice 1990.

² A. i T. DOBROWOLSCY: *Strój, haft i koronka w województwie śląskim...*, s. 62–63.

Irena Białas

Folk clothing of Pszczyna as the feature of regional identity of its inhabitants

Summary

The author of the text, being an ethnographer, has analyzed in detail the folk clothing of Pszczyna. She describes its characteristic elements with great accuracy and thoroughly, taking into account what type of material they were made of, how they were cut out and sewn, what occasions or celebrations they were worn on. The text complements the existing knowledge on Pszczyna women's and men's attire: both daily and special (ceremonial) clothing. The author also points out to the elements of the dress that have stood the test of time and are worn until today.

Keywords: Pszczyna clothing, women's clothing, man's clothing, tradition

Irena Białas

Lidový kroj pszczyńskiego kraje - znak regionální identity jeho obyvatel

Shrnutí

Autorka textu provedla jako etnografka s velkou pečlivostí analýzu lidového kroje pszczyńskiego kraje. Jeho charakteristické prvky popsala velice detailně a přesně, uvedla také, z jakých materiálů byly vyrobeny, jak byly střiženy a šity, při jakých příležitostech nebo slavnostních událostech byly nošeny. Text doplňuje dosavadními znalostmi o pszczyńském ženském a mužském kroji jako denního a svátečního (slavnostního) úboru. Autorka rovněž uvádí ty prvky kroje, které přestály zkoušku času a jsou nošeny dodnes.

Klíčová slova: pszczyńský lidový kroj, ženský kroj, mužský kroj, tradice